अभ्यास 2 : कारक-विभक्ति-परिचयः

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) त्वं यानेन गृहं गच्छसि ।

(2) शिक्षकात् छात्राः वेदस्य मन्त्रं पठन्ति ।

(3) छात्रः प्रश्नस्य उत्तराणि लेखिन्या सञ्चिकायां लिखति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્રમશઃ ચાર, પાંચ અને છ - પદો છે. આ બધાં પદોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય છે. (1) કારકપદ અને (2) ક્રિયાપદ. પ્રથમ વાક્યમાં त्वम्, यानेन અને गृहम् એ ત્રણ પદ કારકપદ છે, જ્યારે गच्छसि એ એકમાત્ર ક્રિયાપદ છે. એવી જ રીતે બીજાં બે વાક્યોમાં પણ पठन्ति અને लिखति એ બે ક્રિયાપદો છે, બાકીનાં બધાં કારકપદો છે. કારકપદોને નામપદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

કારક શબ્દનો અર્થ થાય છે - કરનાર. ક્રિયાને જન્માવનાર પદાર્થ-વસ્તુઓને કારક કહેવાય છે. આવાં કારકોની સંખ્યા છ છે. જેમકે - કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ. આ બધાં કારકો ક્રિયાને જન્માવવામાં વત્તે-ઓછે અંશે મદદગાર બને છે. આ વાતને સરળતાથી સમજવા માટે નીચેનું ચિત્ર જુઓ.

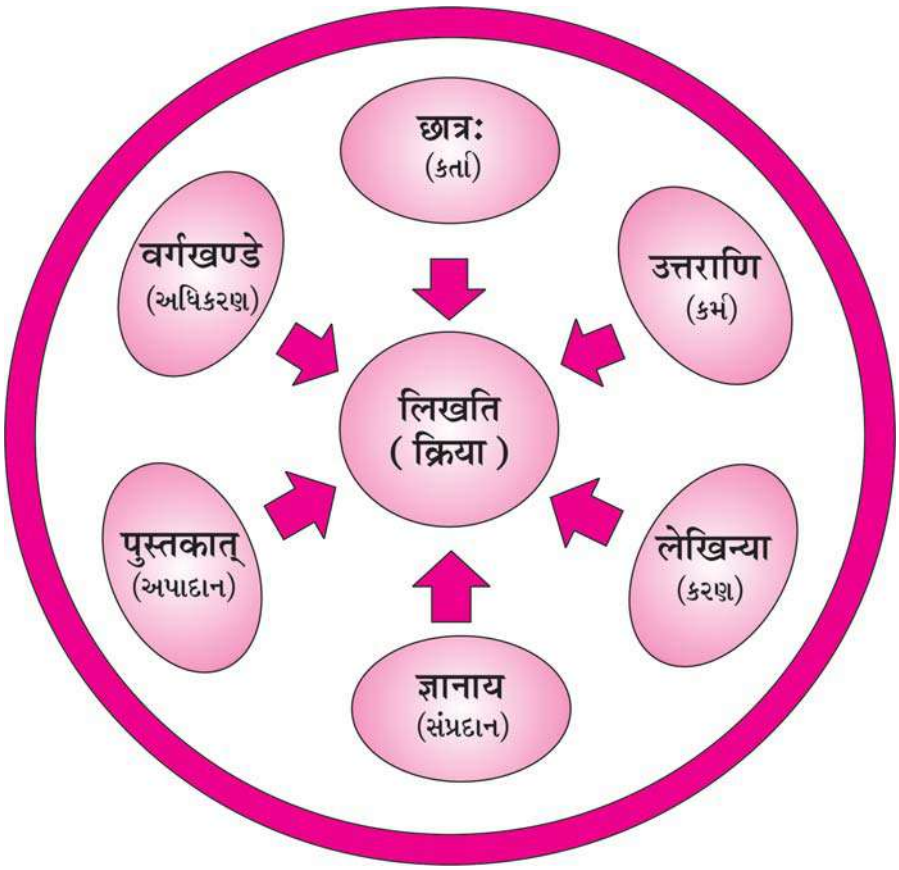

ઉપરના ચિત્રમાં लिखति (લખવું) ક્રિયાનાં જુદાં-જુદાં છ કારકોનો એકીસાથે પ્રયોગ થયો છે. આ છ કારકોની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પદો પણ ક્યારેક વાક્યમાં વપરાતાં હોય છે. જેમકે छात्रः એ કર્તાની સાથે गुरुकुलस्य એવું એક સંબંધવાચક પદ પણ આવી શકે છે. આવી જ રીતે उत्तराणि એ કર્મની સાથે प्रश्नस्य, लेखिन्या એ કરણની સાથે काष्ठस्य જેવાં સંબંધ સૂચવનારાં પદો પણ વાપરી શકાય છે. આ જ રીતે બીજાં કારકોના સંદર્ભે પણ સમજવું. આ વાતને સમજવા માટે નીચેનું ચિત્ર જુઓ :

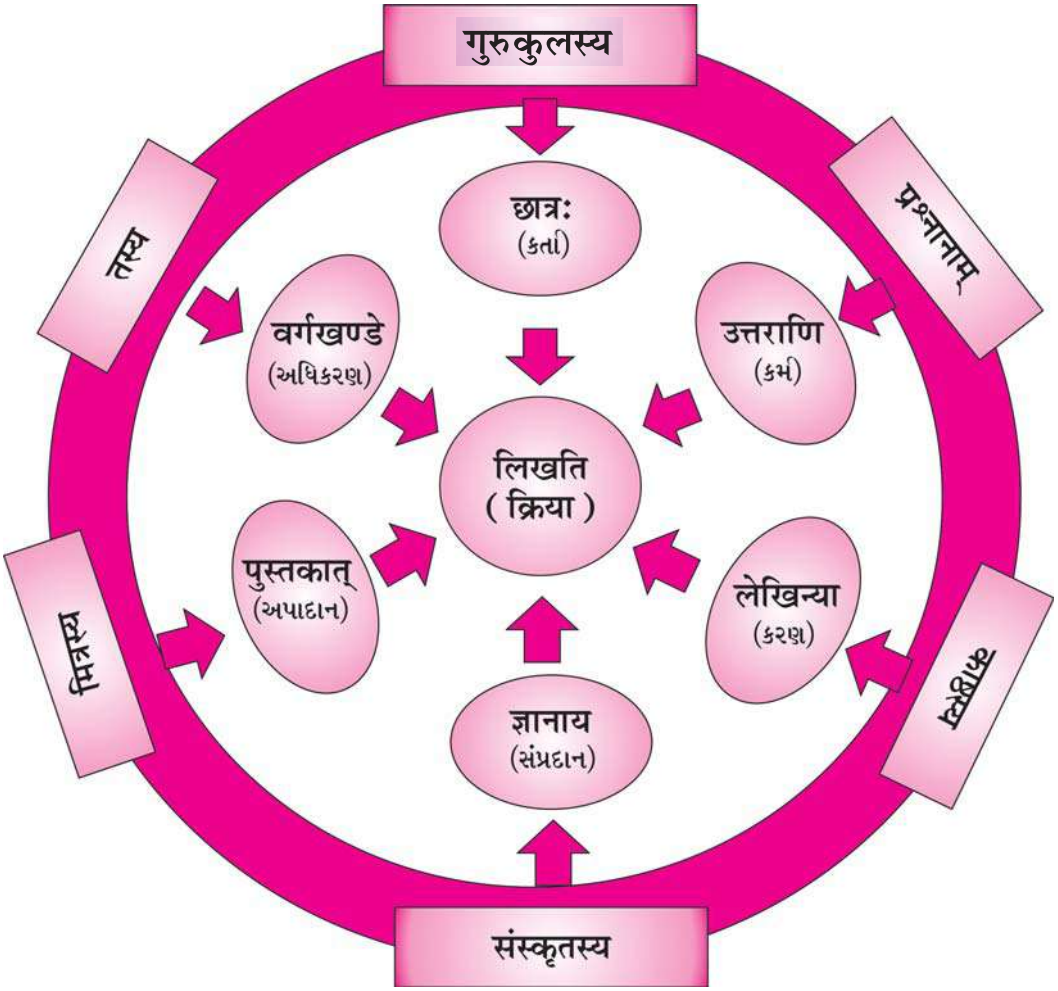

આમ સંસ્કૃતભાષામાં સરળમાં સરળ વાક્યની રચના આ રીતે થઈ શકે છે. ઉપર્યુક્ત બધાં પદોને યોગ્ય ક્રમે લખીશું, તો આ પ્રમાણે વાક્ય બનશે : गुरुकुलस्य छात्रः काष्ठस्य लेखिन्या संस्कृतस्य ज्ञानाय मित्रस्य पुस्तकात् तस्य वर्गखण्डे प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखति । (ગુરુકુળનો છાત્ર લાકડાની કલમથી સંસ્કૃતના જ્ઞાન માટે મિત્રના પુસ્તકમાંથી તેના વર્ગખંડમાં પ્રશ્નોના ઉત્તરોને લખી રહ્યો છે.) આ આખાય વાક્યમાં જુદાં જુદાં છ કારકો અને તે દરેકની સાથે એક-એક સંબંધવાચક પદ વપરાયેલું છે.

આ ઉપરાંત વાક્યમાં સંબોધન પદનો પણ પ્રયોગ થાય છે. જેમ-કે – हे गुरो ! गुरुकुलस्य छात्रः .... उत्तराणि लिखति । (કોઈ વ્યક્તિને પોતાના તરફ અભિમુખ કરવા માટે જે પદ વપરાય છે, તેને સંબોધનપદ કહે છે. આ સંબોધનપદનાં રૂપો પ્રથમા વિભક્તિનાં રૂપો જેવાં હોય છે. માત્ર એકવચનનું રૂપ થોડું જુદું પડે છે.)

અહીં તમે જોઈ શકશો કે ઉપરના વાક્યમાં કર્તા વગેરે કારકને કહેવા માટે મૂળ નામપદની સાથે (ગુજરાતી ભાષામાં વપરાય છે, તેમ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ) કેટલાક વધારાના ધ્વનિઓ પણ વપરાયા છે. જેમકે છાત્રઃ (છાત્ર + :) उत्तराणि (उत्तर + आणि) વગેરે. આ જે વધારાના ધ્વનિઓ ઉમેરાયા છે, તેમને વિભક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિભક્તિ પ્રત્યયો જુદાં જુદાં કારકનો અર્થ કહેવા માટે વાપરવામાં આવે છે. (ગુજરાતી ભાષામાં જે તે કારકના અર્થને કહેવા માટે જે-જે વિભક્તિ પ્રત્યયો વપરાય છે, તેની સમજ કેળવવા માટે નીચે કોષ્ટક આપેલું છે. આ કોષ્ટક ઉપરથી સંસ્કૃતભાષાનાં કારકો અને વિભક્તિ પ્રત્યયોની પણ સમજ કેળવી શકાશે.)

વિભક્તિ, કારકો અને તેના માટે ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા પ્રત્યયો

વિભક્તિ	કારક	ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા પ્રત્યયો
પ્રથમા	કર્તા	૦ (શૂન્ય)/એ/
દ્વિતીયા	કર્મ	૦ (શૂન્ય)/ને
તૃતીયા	કરણ	થી/થકી/વડે
ચતુર્થી	સંપ્રદાન	ને માટે/માટે/કાજે/ને વાસ્તે
પંચમી	અપાદાન	થી/માંથી/પરથી/ને કારણે
ષષ્ઠી	સંબંધ	નો, ની, નું, ના / રા, રે, રી, રું, રો
સપ્તમી	અધિકરણ	માં / ની અંદર / ઉપર / ને વિષે
સંબોધન	સંબોધન	હે / ઓ / અરે

એક જ વસ્તુ કોઈ એક ક્રિયાના કે વિભિન્ન ક્રિયાઓના સંદર્ભે જુદાં-જુદાં કારક તરીકે ભાગ ભજવી શકે છે. જેમકે - આ નામ જુદી-જુદી ક્રિયાના સંદર્ભે ક્યાંક કર્તાકારક તો ક્યાંક કર્મકારક વગેરે રૂપે પણ વાપરી શકાય છે. જેમકે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) पुस्तकम् अस्ति ।
(2) छात्रः पुस्तकम् पठति ।
(3) पुस्तकेन ज्ञानं भवति ।
(4) पुस्तकाय स्थानम् अस्ति ।
(5) पुस्तकात् श्लोकं लिखति ।
(6) पुस्तकस्य नाम रामायणम् अस्ति ।
(7) पुस्तके अष्टौ अध्यायाः सन्ति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં એક પુસ્તક એવું નામપદ વિવિધ સ્વરૂપે વપરાયું છે. આ પ્રકારનાં વિવિધ રૂપો સરળતાથી ધ્યાનમાં રહે તે માટે સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણેની રૂપાવલિ પ્રચલિત છે :

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा विभक्तिः	देवः	देवौ	देवाः
द्वितीया विभक्तिः	देवम्	देवौ	देवान्
तृतीया विभक्तिः	देवेन	देवाभ्याम्	देवैः
चतुर्थी विभक्तिः	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
पञ्चमी विभक्तिः	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	देवस्य	देवयोः	देवानाम्
सप्तमी विभक्तिः	देवे	देवयोः	देवेषु

આ પ્રમાણે દરેક નામનાં સાત વિભક્તિ અને ત્રણ વચનમાં કુલ એકવીસ રૂપો થાય છે, પરંતુ નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) बालिका हस्तेन श्लोकं लिखति ।
(2) पाचकः अग्निना ओदनं पचति ।
(3) देवगणः मेधया मेधाविनं करोति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં કર્તાકારક પ્રથમા વિભક્તિમાં, કરણકારક તૃતીયા વિભક્તિમાં અને કર્મકારક દ્વિતીયા વિભક્તિમાં એકસરખી રીતે વપરાયું છે. આમ, અહીં કારક અને વિભક્તિ એકસરખાં છે, આમ છતાં દરેક નામપદનાં રૂપોમાં થોડો ફેર જોવા મળે છે. જેમકે बालिका, पाचकः, देवगणः । આ ત્રણેય રૂપો પ્રથમા એકવચનનાં છે. એમને ધ્યાનથી જોતાં જણાય છે કે बालिका એ નામની પાછળ વિસર્ગ વપરાયો નથી, જ્યારે पाचक અને देवगण એ બે નામોની પાછળ વિસર્ગ વપરાયો છે. એવી જ રીતે हस्तेन, अग्निना, मेधया એ ત્રણેય તૃતીયા એકવચનનાં રૂપો છે, છતાં हस्त નામની પાછળ એન, अग्नि એ નામની પાછળ ના અને मेधा એ નામની સાથે યા ધ્વનિ જોડાયેલો છે. આ ધ્વનિઓ વાસ્તવમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો છે. કયા નામની સાથે કેવા પ્રકારનો વિભક્તિ પ્રત્યય જોડાય છે, તેનો પણ અભ્યાસ કરવાનો રહે છે. આ પ્રકારના અભ્યાસ માટે નીચેની કેટલીક વિગતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જેમકે, -

(1) દરેક નામના અન્તિમ વર્ણના આધારે જે-તે નામને ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત., वेद (व् ए द् अ). આ નામપદના અંતમાં અ છે, તેથી તેને અકારાન્ત, अग्नि નામપદના અંતમાં इ છે, તેથી તેને ઇકારાન્ત, गुरु નામ પદના અંતમાં उ છે, તેથી તેને ઉકારાન્ત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ જ રીતે બધાં નામોની તેને અંતે આવેલા વર્ણ ઉપરથી ઓળખ કરવાની હોય છે.

(2) ઉપર મુજબ નામપદની ઓળખ કર્યા પછી હવે તે નામપદ પુંલ્લિંગમાં છે, સ્ત્રીલિંગમાં છે કે નપુંસકલિંગમાં છે, તે જોવાનું રહે છે. જેમકે अग्नि એ નામપદ ઇકારાન્ત છે અને પુંલ્લિંગમાં છે. આથી अग्नि નામપદને ઇકારાન્ત પુંલ્લિંગ તરીકે ઓળખીશું.

આ રીતે અંતે આવેલા વર્ણ અને લિંગની ઓળખ નક્કી થઈ ગયા પછી, તેના આધારે જે-તે નામપદોની સાથે જોડાતા સાતેય વિભક્તિના પ્રત્યયોને સરળતાથી જાણી શકાય છે. આ વિભક્તિઓનાં વિવિધ રૂપો સરળતાથી ધ્યાનમાં રહે તે માટે સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણેની રૂપાવલિ પ્રચલિત બની છે. આ રૂપાવલિના આધારે કઈ વિભક્તિમાં કયા નામપદનું શું રૂપ બને છે, તે સરળતાથી યાદ રાખી શકાય છે. પાછળના કોષ્ટકો જુઓ :

(પાઠ્યક્રમમાં તમારે અકારાન્ત, ઇકારાન્ત, ઉકારાન્ત પુંલ્લિંગ, આકારાન્ત, ઇકારાન્ત, ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ તથા અકારાન્ત નપુંસકલિંગ આટલાં રૂપો શીખવાનાં છે. તેથી આટલાં રૂપો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે.)

(1) जन - (अकारान्त-पुल्लिङ्गशब्द)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા વિભક્તિ	जनः માણસ	जनौ બે માણસો	जनाः ઘણા માણસો
દ્વિતીયા વિભક્તિ	जनम् માણસને	जनौ બે માણસોને	जनान् ઘણા માણસોને
તૃતીયા વિભક્તિ	जनेन માણસથી, વડે	जनाभ्याम् બે માણસોથી, વડે	जनैः ઘણા માણસોથી, વડે
ચતુર્થી વિભક્તિ	जनाय માણસ માટે, કાજે	जनाभ्याम् બે માણસો માટે	जनेभ्यः ઘણા માણસો માટે
પંચમી વિભક્તિ	जनात् માણસથી, માંથી	जनाभ्याम् બે માણસોથી, માંથી	जनेभ्यः ઘણા માણસોથી, માંથી
ષષ્ઠી વિભક્તિ	जनस्य માણસનું, નો, ની	जनयोः બે માણસોનું, નો, ની	जनानाम् ઘણા માણસોનું, નો, ની
સપ્તમી વિભક્તિ	जने માણસમાં, ઉપર	जनयोः બે માણસોમાં, ઉપર	जनेषु ઘણા માણસોમાં, ઉપર
સંબોધન	हे जन હે માણસ	हे जनौ હે બે માણસો	हे जनाः હે ઘણા માણસો

આવી જ રીતે भूप રાજા, हस्त હાથ, बाल છોકરો, नर માણસ, पाचक રસોઈયો-આનાં રૂપો जन પ્રમાણે થાય છે. પણ તૃતીયા એકવચન नरेण તથા ષષ્ઠી બહુવચન नराणाम् થાય.

(2) मुनि - (इकारान्त-पुंल्लिङ्गशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	मुनिः	मुनी	मुनयः
દ્વિતીયા	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
તૃતીયા	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
ચતુર્થી	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
પંચમી	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
ષષ્ઠી	मुनेः	मुनयोः	मुनीनाम्
સપ્તમી	मुनौ	मुनयोः	मुनिषु
સંબોધન	हे मुने	हे मुनी	हे मुनयः

આવી જ રીતે નિધિ ભંડાર, પદાતિ પગે ચાલનારો, પગપાળો હરિ વિષ્ણુ, નૃપતિ રાજા વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે. પણ હરિનું તૃતીયા એકવચન हरिणा અને બહુવચન हरीणाम् થાય છે.

(3) भानु - (उकारान्त-पुंल्लिङ्गशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	भानुः	भानू	भानवः
દ્વિતીયા	भानुम्	भानू	भानून्
તૃતીયા	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
ચતુર્થી	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
પંચમી	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
ષષ્ઠી	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
સપ્તમી	भानौ	भान्वोः	भानुषु
સંબોધન	हे भानो	हे भानू	हे भानवः

આવી જ રીતે ગુરુ ગુરુ, શિક્ષક સાધુ સજ્જન, ભલો માણસ પશુ પશુ વાયુ પવન બન્ધુ ભાઈ, સગો માણસ વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે. પણ ગુરુનું તૃતીયા એકવચન गुरुणा અને ષષ્ઠી બહુવચન गुरूणाम् થાય છે.

(4) लता - (आकारान्त-स्त्रीलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	लता	लते	लताः
દ્વિતીયા	लताम्	लते	लताः
તૃતીયા	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
ચતુર્થી	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
પંચમી	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
ષષ્ઠી	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
સપ્તમી	लतायाम्	लतयोः	लतासु
સંબોધન	हे लते	हे लते	हे लताः

આવી જ રીતે મક્ષિકા માખી, વિક્રિયા વિકાર, સાધિકા કાર્યને સિદ્ધ કરનારી, મનોદશા મનની દશા, મુદ્રિકા વીંટી વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

(5) भूमि - (इकारान्त-स्त्रीलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	भूमिः	भूमी	भूमयः
દ્વિતીયા	भूमिम्	भूमी	भूमीः
તૃતીયા	भूम्या	भूमिभ्याम्	भूमिभिः
ચતુર્થી	भूम्यै, भूमये	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
પંચમી	भूम्याः, भूमेः	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
ષષ્ઠી	भूम्याः, भूमेः	भूम्योः	भूमीनाम्
સપ્તમી	भूम्याम्, भूमौ	भूम्योः	भूमिषु
સંબોધન	हे भूमे	हे भूमी	हे भूमयः

આવી જ રીતે વૃષ્ટિ વરસાદ, સંહતિ સંગઠન, હાનિ નુકસાન વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

(6) नदी - (ईकारान्त स्त्रीलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	नदी	नद्यौ	नद्यः
દ્વિતીયા	नदीम्	नद्यौ	नदीः
તૃતીયા	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
ચતુર્થી	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
પંચમી	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
ષષ્ઠી	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
સપ્તમી	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
સંબોધન	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

આવી જ રીતે શતાબ્દી સૈકું, સદી તાદૃશી તેવી, અङ्गुली આંગળી વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

(7) धेनु - (उकारान्त स्त्रीलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	धेनुः	धेनू	धेनवः
દ્વિતીયા	धेनुम्	धेनू	धेनूः
તૃતીયા	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
ચતુર્થી	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
પંચમી	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
ષષ્ઠી	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
સપ્તમી	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
સંબોધન	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

આવી જ રીતે તનુ શરીર, રજ્જુ દોરડું, રેણુ ધૂળ વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

(8) फल - (अकारान्त नपुंसकलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	फलम्	फले	फलानि
દ્વિતીયા	फलम्	फले	फलानि
તૃતીયા	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
ચતુર્થી	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
પંચમી	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
ષષ્ઠી	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
સપ્તમી	फले	फलयोः	फलेषु
સંબોધન	हे फल	हे फले	हे फलानि

આવી જ રીતે નિધાન ખજાનો, ભંડાર ઉપનગર નાનું શહેર, નગર વિત્ત ધન, પૈસો ચિત્ત મન, ચિત્ત વ્યસન સંકટ, મુશ્કેલી, આપત્તિ વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

ઉપરનાં રૂપોનો આશ્રય લઈને ગુજરાતી ભાષાનાં કેટલાંક વાક્યોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનો ઉપક્રમ કરીશું. આ વાક્યોમાં મૂકેલા અંકો જે તે વિભક્તિને સૂચવે છે. તે મુજબ વિભક્તિ વાપરીને અનુવાદ કરવાનો છે.

(1) બાળક (1) દૂધ (2) પીવે છે.

(2) કુંભકાર (1) હાથથી (3) કામ (2) કરે છે, મશીનથી (3) નહીં.

(3) દીપાવલિના (6) દિવસે (7) મોટો ભાઈ (1) નાના ભાઈને (4) ભેટ (2) આપે છે.

(4) માણસ (1) આંખોથી (3) જુએ છે અને પગથી (3) ચાલે છે.

(5) ઘરમાં (7) હું (1) અને મારાં (6) માતા-પિતા (2) રહે છે.

(6) આંબાના (6) વૃક્ષ ઉપર (7) કેરીઓ (1) આવે છે.

(7) આકાશમાંથી (5) પાણી (1) વરસે છે અને ભૂમિમાં (7) ઊતરે છે.

(8) કાલિદાસ (1) ઉપમાલંકારના (6) કવિ (1) છે.

(9) પાણિનીય વ્યાકરણનાં (6) સૂત્રો (1) ભાષાના (6) નિયમો (2) સૂચવે છે.

(10) તલમાં (7) તેલ (1) દૂધમાં (7) માખણ (1) તથા સંસારમાં (7) ઈશ્વર (1) હોય છે.

સર્વનામ

વાક્યમાં ક્યારેક નામપદોને બદલે સર્વનામપદ પણ વપરાય છે. જોકે સંસ્કૃતમાં આવાં સર્વનામપદો ઘણાં છે, પરન્તુ તેમાંથી માત્ર નીચેનાં નિયત સર્વનામપદો અને તેમનાં રૂપોનો પરિચય મેળવીશું.

अस्मद् (હું)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	अहम्	आवाम्	वयम्
દ્વિતીયા	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
તૃતીયા	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
ચતુર્થી	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
પંચમી	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ષષ્ઠી	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
સપ્તમી	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् (તું)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	त्वम्	युवाम्	यूयम्
દ્વિતીયા	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
તૃતીયા	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
ચતુર્થી	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
પંચમી	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ષષ્ઠી	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
સપ્તમી	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

(આ બંને સર્વનામનાં રૂપો ત્રણેય લિંગમાં એકસરખાં હોય છે. વળી, સર્વનામપદોમાં સંબોધન હોતું નથી.)

तद् (તે) પુંલ્લિંગ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	सः	तौ	ते
દ્વિતીયા	तम्	तौ	तान्
તૃતીયા	तेन	ताभ्याम्	तैः
ચતુર્થી	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
પંચમી	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
ષષ્ઠી	तस्य	तयोः	तेषाम्
સપ્તમી	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तद् (તે) સ્ત્રીલિંગ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	सा	ते	ताः
દ્વિતીયા	ताम्	ते	ताः
તૃતીયા	तया	ताभ्याम्	ताभिः
ચતુર્થી	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
પંચમી	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
ષષ્ઠી	तस्याः	तयोः	तासाम्
સપ્તમી	तस्याम्	तयोः	तासु

तद् (તે) નપુંસકલિંગ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	तत्	ते	तानि
દ્વિતીયા	तत्	ते	तानि
તૃતીયા	तेन	ताभ्याम्	तैः
ચતુર્થી	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
પંચમી	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
ષષ્ઠી	तस्य	तयोः	तेषाम्
સપ્તમી	तस्मिन्	तयोः	तेषु

આવી જ રીતે यद् (જે), एतद् (આ), किम् (કોણ અથવા શું)નાં પણ ત્રણેય લિંગમાં જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે.

स्वाध्याय

1. समुचितेन रूपेण रिक्तस्थानानां पूर्तिः विधेया ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	.....	.....	देवाः
(2)	शालया	.....	.....
(3)	.....	.....	वृक्षेषु
(4)	कवेः	.....	.....
(5)	.....	.....	शक्तीनाम्
(6)	जनन्यै	.....	.....
(7)	.....	.....	भानून्
(8)	अग्निम्	.....	.....
(9)	.....	हे देव्यौ	.....

2. निर्देशानुसारं शब्दरूपाणि चिनुत ।

(1) तृतीया-एकवचनम् ।

(क) ज्ञानेन (ख) ज्ञाने (ग) ज्ञानाभ्याम् (घ) ज्ञानात्

(2) सप्तमी-द्विवचनम् ।

(क) हस्तानाम् (ख) हस्तौ (ग) हस्तयोः (घ) हस्तेन

(3) षष्ठी-द्विवचनम् ।

(क) देव्योः (ख) देव्यौ (ग) देवीभ्याम् (घ) देवीः

(4) प्रथमा-बहुवचनम् ।

(क) भक्ती (ख) नद्याः (ग) शक्तयः (घ) वनैः

(5) द्वितीया-द्विवचनम् ।

(क) भानौ (ख) मुनी (ग) भूमौ (घ) नदी

3. अधोलिखितानां पदानां विभक्तिः वचनं च लिखत ।

(1) उद्यमेन (2) देवान् (3) संसारे (4) छात्राणाम्

(5) हिमालयात् (6) देशेषु (7) छायायाम् (8) ऋषिभिः

(9) पङ्क्तौ (10) मालया

4. अर्थम् आधृत्य कोष्ठकात् योग्यं शब्दरूपं चिनुत ।

(1) विश्वभां

(क) विश्वात् (ख) विश्वेन (ग) विश्वे (घ) विश्वम्

(2) વચનો દ્વારા

(क) उक्तिभ्यः (ख) उक्तिः (ग) उक्त्या (घ) उक्तिभिः

(3) બે ખેતરોમાંથી

(क) क्षेत्रात् (ख) क्षेत्रेण (ग) क्षेत्राभ्याम् (घ) क्षेत्रस्य

(4) રાજ્યોના

(क) राज्यस्य (ख) राज्यानाम् (ग) राज्येषु (घ) राज्यैः

(5) વિદ્યાનું

(क) विद्याम् (ख) विद्यायाः (ग) विद्या (घ) विद्यया

5. कोष्ठकात् समुचितं रूपं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत ।

(1) ..... पुस्तकालये पठति । (छात्राः, छात्रौ, छात्रः)

(2) ..... क्रीडांगणे खेलतः । (क्रीडकः, क्रीडकाः, क्रीडकौ)

(3) ..... गुरुं नमामि । (त्वम्, अहम्, वयम्)

(4) ..... दर्शनाय गच्छन्ति । (भक्ताः, भक्तौ, भक्तः)

(5) ..... सरस्वतीं वन्दामहे । (आवाम्, वयम्, अहम्)

(6) ..... वने अवसन् । (मुनयः, मुनिः, मुनी)

(7) ..... राजकुलं सेवन्ते । (पण्डितः, पण्डितौ, पण्डिताः)

(8) ..... किं लिखति । (त्वम्, अहम्, सः)

6. कोष्ठकस्य मूलशब्दम् आधृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।

(1) शीतलेन ..... सन्तोषः भवति । (जल)

(2) पाण्डवाः ..... अवसन् । (विराटनगर)

(3) ..... कार्याणि सिद्ध्यन्ति । (उद्यम)

(4) वयं ..... सेवकाः स्मः । (राष्ट्र)

(5) शिवस्य ..... चन्द्रः विभाति । (मस्तक)

(6) विद्यया ..... भवति । (सुख)

(7) ..... वचनं पालनीयम् । (ज्येष्ठ)

(8) गुरोः ..... व्रजामि । (शरण)

(9) ..... हस्ते पद्मानि सन्ति । (गुरु)

(10) वृक्षाः ..... भवन्ति । (भूमि)